

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Kış / Winter Sayı/Issue: 46
Sayfa / Page: 309-333

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 12.08.2019
Kabul/Accepted: 15.09.2019 - Araştırma Makalesi / Research Article

**SEKÜLERLEŞMENİN
ATEİST TUTUM ÜZERİNDEKİ
ETKİSİ***

***THE EFFECT OF
SECULARIZATION ON
ATHEIST ATTITUDE***

Dr. Derya GÜLFİL

Adana Büyükşehir Belediyesi

ORCID: 0000-0002-1790-1898, deryadben@gmail.com

Öz

Modernleşme ve beraberinde gerçekleşen sekülerleşme süreciyle ortaya çıkan köklü değişim ve farklılaşmalar sadece toplumsal siyasal ve ekonomik hayatı değil, bireylerin duyu düşünce yapısını ve yaşam biçimini de etkilemiştir. Akademik çalışmalarda, sanayileşmiş modern toplumlarda aklın (rasyonalist) bilimin ve bilimsel anlayışın egemen olduğu ifade edilmiş; seküler düşünme ve davranışlardaki artışa paralel olarak, dindarlık dini yaşam biçimi ve inanç bağlılıklarında değişim ve farklılaşmaların olduğu belirtilmiştir. Hatta klasik sekülerleşme teorisyenleri, sekülerleşme sürecinin sonunda dinin tamamen yok olacağını ya da sosyal hayat ve siyasetten uzaklaşarak vicdanlara çekileceğini savunmuştur. Bu araştırma ise, sekülerleşmenin ateist tutumlar üzerindeki etkisini sosyal psikolojik bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır.

Nitel bir desene sahip olan bu makalede, yapılandırılmış (güdümlü) mülakat tekniği kullanılmıştır. Veriler, betimsel ve içerik analizi olmak üzere iki yol kullanılarak çözümlenmiş; anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır. Ulaşılan bulgularda ateist bireylerin sekülerleşmeyi çağdaş, modern, ileri görüşlü, içinde yaşadığı zamanla uyumlu, rasyonel ve bilimsel bakış açısına sahip olmak ve evrensel değerleri benimsemek anlamında algıladıkları görülmektedir. Çalışmanın bulguları, sekülerleşmenin ateist tutumu zorunlu olarak beslemediğini; ancak ateistlerin dini algılama, anlama ve yaşama biçimlerini etkileyerek bunlar üzerinde değişimler yarattığını ortaya koymaktadır. Bununla beraber, sekülerleşme ve ateist tutumlar arasında yakın bir ilişkinin olduğu saptanmış; söz konusu bu ilişkinin; düşünsel, kavramsal ve ahlâki temellerde benzerlik gösterdiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: din psikolojisi, din sosyolojisi, modernleşme, sekülerleşme, ateizm.

* Bu makale, yazarın Haziran 2018’de Çukurova Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı’na sunduğu “Psikolojik Açıdan Ateizm: Nitel Bir Araştırma” adlı doktora tezinden hareketle yürütülmüştür.

Abstract

The radical changes and divergences that have emerged with the process of modernization and the secularization which have taken place have influenced not only the social-political and economic life but also the emotion-thinking structure and lifestyle of the individuals. Academic studies have indicated the mind (rationalist) science and scientific understanding are dominant in modernized industrialized societies; Parallel to the increase in secular thinking and behavior, religiosity has indicated that there are changes and differentiation in religious lifestyle and belief commitment. Even classical secularization theorists have argued that at the end of the secularization process, religion will be completely destroyed or withdrawn from social life and politics and drawn to mercy.

A structured interview technique, which has a qualitative pattern, has been used in this study. Data has been analyzed using two methods; descriptive and content analysis, and it has been interpreted depending on tradition. It has been seen that atheist individuals perceive secularization as contemporary, modern, forward-thinking, harmonious with the times they live in to have a rational and scientific point of view and adopt universal values. The findings of the study indicate that secularization does not necessarily feed atheist attitude; however, it has deeply affected the atheists' perception of religion, understanding, and way of life; and has created changes on them. However, it has been indicated that a close correlation between secularization and atheism have also similarities on intellectual, conceptual and moral bases.

Keywords: psychology of religion, sociology of religion, modernization, secularization, atheism.

Giriş

Dinin, bireysel, sosyal ve siyasal hayat üzerindeki etkinliğinin zayıflamasıyla sekülerleşmenin arttığına dair tartışmalar son yıllarda artmaktadır. Bu tartışmalarda, bazı teorisyenlerin sekülerleşmeyi din karşıtlığı, dinsizlik ve ateizm ile aynı anlamda kullandığını görmekteyiz. Sekülerleşme teorisi din-sekülerleşme sürecinde, üç farklı tez ortaya koymaktadır. Teorinin birinci tezinde, modernleşmenin mutlak surette sekülerleşmeyi doğuracağı ve nihayetinde dinin yok olacağı ileri sürülmektedir. İkinci tezde, modernleşmenin, üç asırdır dini ortadan kaldıramadığı söylenmekte; sekülerleşmenin dini yok edeceğine dair ortaya atılan bu savların, bir an önce terk edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Üçüncü tezde, din ve modernitenin karşılıklı olarak birbirini etkilediği bu süreçte dinin otoritesini kaybedeceği; ancak kültürel fonksiyonlarının devam edeceği savunulmaktadır (Köse, 2005: 1). “Sekülerleşme süreci bireyi zihinsel olarak ateist bir anlayışa mı yaklaştırıyor?” sorusuna cevap arayan bu makaleyi daha çok ilgilendiren birinci tezin savunularındır. Bu teze göre, akıl ve bilim dünyaya egemen olacak seküler bir yapılanma zorunlu olarak kendisini topluma ve bireye dayatacaktır. Günlük problemlerin çözümünde dini kuralların, de-

ğerlerin örf ve adetlerin yerini daha dünyevi dinamikler alırken, dinin toplumsal rolü azalarak yok olacaktır (Carroll, 1984: 364; Haynes, 1997: 712). Bruce (2000), Batı Avrupa’da sekülerleşme süreciyle inançsızlığın geliştiğini; kiliseye devam etme ve kilise üyelerinin dinî bağlılıklarında azalma olduğunu dile getirmektedir. Hyman (2010: 33), Batıdaki dini azalmanın kısmen de olsa yön değiştirdiğine dair herhangi bir kanıt olmadığı sürece, insanların dine karşı olduklarını olumsuz bir dille bile ifade edemeyecekleri günlerin de geleceğini iddia etmiş; dinin anlamsız belli belirsiz bir olgu olacağını savunmuştur. Modernleşmenin artmasıyla kapitalist-sanayileşmiş toplumlarda; rasyonelleşme, uzmanlaşma ve bireyselleşme gibi kavramlar önem kazanırken, kurumsal-meslekî ayrışmalar sosyal ve bireysel değişimler hızlanmış, bilim ve teknoloji, laikleşme çağdaşlaşma gibi dinamikler toplum ve birey üzerinde ciddi değişimler yaratmıştır (Bayer, 2010: 151; Giddens, 1994: 100; Küçükcan, 2005: 111). Sekülerleşme sürecinde ortaya çıkan bu değişim ve farklılaşmalar bireyin bilişsel ve psiko-sosyal yapısını önemli ölçüde etkilemiş; kişiyi geleneksel düşünce biçiminden uzaklaştırarak daha çok bilimsel-laik-pozitivist anlayışı benimsemesine, dünyevi değerlere yönelmesine neden olmuştur (Robinson, 2002: 344). Sekülerleşen toplumlarda ortaya çıkan bu değişim ve farklılaşmalar, bize modern rasyonel kültür içinde yer alan ve seküler özelliklerle donatılan bireylerde ateist tutumlara rastlanılmasının tesadüf olmadığını göstermektedir. Ayrıca, Marcel Gauchet’in ifade ettiği gibi seküler toplumun insanı kendini, “değişimin zorunluluğu” dediği şeyin baskısı altında hissederek, irrasyonel tecrübeler aramak için yeni dini hareketlere, bireysel ve içsel bir dini varoluşa ya da nihlizme, agnostisizme deizme ve ateizme yönelebilir. Bu makale, sekülerleşme sürecinin ateistik tutum üzerindeki etkisini sosyal psikolojik (algı, tutum, tavır, değer yargıları, normlar, roller vb.) bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, bu çerçeveden hareketle şu sorulara cevap aramaktadır: “sekülerleşme süreci bireyi zihinsel olarak ateist bir anlayışa mı yaklaştırıyor?” ; “modernite ve sekülerleşme, bireylerin duygu düşünce ve davranışlarını ne düzeyde ve nasıl etkilemektedir?”; “sekülerleşmenin ateistik tutumlar üzerindeki etkisinin (bireyselleşme-bireyselleşme, kendi kendine yetebilirlik, güç isteği, özgürlük ve bağımsızlık duygusu, rasyonalizm, ekonomik şartlar, bilim ve teknoloji vb. gibi) psiko-sosyal dayanakları nelerdir?”; “ateist bireyler, kavramsal olarak sekülerleşmeden ne anlamakta; sekülerleşmeyi nasıl tanımlamaktadır?” Buradan hareketle, birçok motivasyona sahip olan ateist tutumlar üzerinde sekülerleşmenin etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır. Dolayısıyla tüm bunların tespit edilmesi sekülerleşmenin ateistik tutumlar üzerindeki etkisini anlama ve açıklamada merkezi öneme sahiptir.

Kavramsal Çerçeve

Sekülerleşme

Sekülerleşme; belli bir toplumda belli zaman diliminde dinin, dinimsi birleşimlerin, mantıksal temele dayanmayan büyüsel içerikli geleneksel inanç ve davranışların bireysel ve toplumsal düzeydeki saygınlığının, toplumu etkileme ve gündelik yaşamı şekillendirme gücünün azalması anlamına gelmektedir (Ertit, 2019: 47; Darende, 2015: 12). Sekülerleşme, Batı’da dinsizleşme ve kilisenin toplumsal kurumlar üzerindeki hâkimiyetinin ve otoritesinin azalması olarak benimsenirken; Türkiye’de ideolojik kamplaşmaların belirlediği içeriklere göre değişen anlamlar kazanmış çoğu zaman kültür içinde dinin zayıflaması olarak anlaşılmıştır (Çelik, 2017: 210). Avrupa’da Rönesans, Protestan Reformu, Mutlak Monarşilerin ortaya çıkışı, Bilimsel Devrim, Aydınlanma Çağı, Endüstriyel Kapitalizm ve Kentleşme gibi dinamiklere dayanan ve çizgisel bir tarih anlayışıyla evrilme gösteren sekülerleşme; temelini rasyonalizasyon, çoğulculuk, farklılaşma bireycilik gibi modernleşmenin temel karakteristik özelliklerinde bulmuştur (Ertit, 2014a: 107; Wilson, 1987: 51; Bryan, 2015: 10). Modern toplumun, dünya görüşünü ya da modernitenin dilini yansıtmaması nedeniyle bu kavram, liberal bir kültür, yaşam biçimi, dünya görüşü olarak dinin tersi yönünde gelişen bir değişim gibi anlaşılmıştır. Özellikle klasik sekülerleşme teorisi, kültürün dinin hegemonyasından bağımsızlaştığını, kurumların kendilerine özgü rasyonalitelerinin herhangi bir aşkın referans noktasına ihtiyaç duymadan ortaya çıktığını ve Batı’nın orta çağdan itibaren gittikçe sekülerleştiğini ileri sürmektedir (Maître vd., 1991). Klasik kuramcılara göre, modernleşmeyle beraber geleneksel paradigmalardan ve kurumların yerini bilimsel, akılcı ve mantıksal yapıyla örgütlenmiş kurumlar almış; dünya rasyonel bir düzen içerisinde yeniden inşa edilmiştir. Tüm bu değişim ve gelişmeler yeni bir idrak ve tutumu ortaya çıkararak her alanda bilimsel ve teknolojik gelişmeleri benimseyen, daha çok maddî çıkarılara odaklanan ve dinin son bulduğu yönünde bakış açısına sahip bireyler ortaya çıkarmıştır (Turner, 2012: 143; Tschannen, 1992).

Ateizm

Ateizmin temel düşüncesi Tanrının varlığını reddetmedir. En yalın biçimde Tanrının var olmadığına inanmaktır. Buna “inanmamaya inanmak” da denilebilir (Hyman, 2010). Tarihsel süreç içerisinde ele alındığında görülecektir ki, ateizm ilk çağdan günümüze kadar farklı görüntülerde ortaya çıkmış, farklı biçimlerde ifade edilmiştir. Ateizm ile ilişkili tanımlamalar devrin, toplumun ve kültürün dünya görüşüne, insan anlayışına, yani zamanın ruhuna göre çeşitlilik arz etmiştir. Bilindiği üzere antik dönemin tabiatçı filozofları, Tanrıyı dikkate almayarak her şeyin kaynağını maddede

(hava, su, toprak ve ateş) aramışlardır. Bu nedenle söz konusu bu filozoflar materyalist yaklaşımın ilksel temsilcileri kabul edilmiştir (Bakış, 2008: 14-16).

Orta çağ (5-15. yüzyıl) Hıristiyan dünyasında kilisenin ve skolâstik öğretilerinin güçlü hâkimiyeti söz konusuysen, özellikle bilim çevrelerinde kilise ve öğretilerine yönelik eleştiriler yükselmeye başlamıştır. Çağın bilim adamları ve aydınları, Tanrı'nın varlığını kabul etseler de kilisenin baskısından kurtulmak, özgürce yaşamak ve düşünebilmek için âleme müdahale etmeyen Tanrı fikrini savunmuşlardır. Bu anlamda 17. yüzyılda güçlenecek olan "Tanrı'ya evet, kurumsal dine hayır" diyen deistik bir yapının belirmeye başladığı görülmektedir (Ergezen, 2004: 20). Yeni çağa (15-18.yüzyıl) geldiğinde ateizm yeniden inşa edilerek yeni bir form ve kimlik kazanmıştır (Hyman, 2010: 21). Sadece doğal bilimlerin değil dinî gerekçelerin de akılla temellendirileceği görüşü hâkim olmuş, daha sonra aydınlanmanın da etkisiyle metafiziğe karşı şüphecilik ortaya çıkmış, aydınlanmacı paradigmanın temel ilkeleriyle yol almış temelini bu düşünceye dayandırmıştır (Topaloğlu, 2001: 22-23). Modern döneme (19. yüzyılın son çeyreğinden günümüze kadar) geldiğinde ateizm, felsefi bir problem olmaktan öte evrenselliği hayal eden insanın kişisel tercihinde ona taksim edilmiş bir yol gibi gözükmemektedir (Girardi, 2005). Tanrı'nın varlığına inanan kişilerin özlerine yabancılaşarak özgürlüklerini kaybedeceği, başka bir ifadeyle köleleşeceği iddia edilmiştir (Topaloğlu, 2001: 22-23). Günümüzde ise, ateizm olgusunun açık bir şekilde anlaşılması için moderniteyle sekülerleşmenin, Tanrı anlayışı ve teizm üzerindeki etkisinin ve sonuçlarının bilinmesi gerekmektedir. Çünkü bu iki olguyla birlikte geleneksel dini kurumsal yapıdaki Tanrı anlayışı evrilmeye başlamış, nihayetinde dünyadan uzaklaştırılan Tanrı sadece dua nesnesi haline dönüşmüştür. Çağın bilimsel ve teknolojik gelişmeleri, deney ve gözleme konu olamayan hiçbir şeyin anlamlı ve değerli görülmemesi, hedonizmin vazgeçilmez tutkulara dönüşmesi ve ölümün olduğu dünyada doyasıya yaşama arzusu gibi hususlar ateizmi besleyen nedenler arasındadır. Ayrıca giderek farklılaşan seküler toplum ve kültür yapısı ateizmin yeniden biçimlenip tanımlanmasında önemli rol oynamıştır (Hyman, 2010). Sosyal ve dinî kurumsal yapılarda meydana gelen değişimler dinî pratik, değer ve dünya görüşü başta olmak üzere pek çok alanda şekil ve içerik bakımından köklü dönüşümlere neden olmuştur (Çapcıoğlu, 2003: 49).

Ateistlere göre, değişen zamanın ruhuna uyum sağlayabilmek ve değişen toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmek için; insanın hayatı kontrol altına alması gerekmektedir. İnsan artık akıl ve bilimin öncülüğünde yaşamı denetleyebilmektedir. Dolayısıyla akıl ve bilime yönelen insanın Tanrı'ya ihtiyacı kalmamaktadır. Bugün ise gelişen modern dünyada insan,

dünyanın efendisidir. Tanrı fikrini üreten korku, kaygı ve acizlik dönemleri geride kalmıştır (Gülfil, 2019). Çünkü Tanrısız dünya, bilim ve akıl ile idare edilebilmekte, anlaşılabilir ve kontrol edilebilir duruma gelmektedir. Böyle bir dünyada meydana gelen epistemolojik kaymalar, ateist dünya görüşünü temellendirmeye destek sağlamıştır (Hyman, 2010).

Modernleşme Sekülerleşme ve Ateist Tutum Üçgeni

Modern kelimesi “yaşadığımız döneme uygun” ya da “ait olma” anlamına gelmektedir (Kongar, 1981: 218). Modernleşme, çağın gereklerini benimsemek, zamana ve geçerli olan değerlere uymak; geri kalmış toplumların iktisat, bilim, teknoloji, kültür ve sosyal alanlarda ileri seviyeye ulaşma çabası olarak tanımlanmaktadır (Şallı, 2017: 60). Bu süreçte, ulaşılmaya çalışılan ideal bir noktanın temel alındığı, geleneksel toplumsal bağların, duyguların, görenek ve inançların azaldığı daha çok modern kavramların, “gelişme” ve “ilerleme” fikrinin öne çıktığı görülmektedir (Touraine, 2002: 25; Steven ve Kellner, 1998; Arslan, 2010: 203). Modernleşmenin doğasında barındırdığı değişime ve farklılaşmaya yapılan aşırı vurgu, tarihi bir gelenekten kopma yaklaşımına işaret etmektedir. Bu süreçte eski kavram ve düşünce tarzları değişmiş; birey yaşadığı sınırlı alanın dışına çıkarak geleneksel yaşamdan ve ait olduğu gruptan uzaklaşmıştır (Sinanoğlu, 2008: 23; Fine, 2005: 253-254). Çünkü modernleşme, kişinin bugüne kadar ihtiyaç hissetmediği toplumsal gereksinimleri ve istekleri ortaya çıkararak fiili bir Batılılaşma sürecini (giyim tarzı, harcama kültürü, alışveriş alışkanlıklarını) getirirken, (Cansız, 2017: 14-15) sahip olmaya odaklı, hazcı, sadece bu dünya için yaşamayı kutsallaştıran, geleneklere, âdetlere, alışkanlıklara, ritüellere ve inançlara bağlı olmayan rasyonalist bir sistem üzerinde yaşamayı beraberinde getirmektedir (Bayer, 2006: 12; Kirman, 2005: 20). Modernite kişiyi iç ve dış dünyasında Tanrı’dan uzaklaştırırken, psiko-sosyal ihtiyaçlarına ve yaşadığı çağa uygun dünyevi kutsallar yaratmıştır. İbadethane yerine fabrikayı, doğaüstü olanın yerine doğayı, öte dünya yerine bu dünyayı, dinin yerine bilimi ve akli koyan insan, artık dini açıklamalardan yararlanmaksızın dünyayı yaşamı ve kendi öz varlığını bilimsel anlayışla yorumlamaya başlamıştır (Hazır, 2012: 147). Bu ise, dinin olmadığı ahlaki bir zeminde, aklın ve bilimin referanslığında herhangi bir otoriteye bağlı olmadan özgürce yaşama arzusunu güçlendirmiştir (Berger, 1993). Nitekim dini inanç ve otoritelerden bağımsızlaşan, Tanrı’dan ve dinden kendisini soyutlayan insan, seküler yaşama daha hızlı geçiş göstermiştir (Yücer, 2017: 5). Çünkü moderniteyle duygu düşünce ahlak ve kişilik yapısında görülen değişim ve farklılaşma bir şeyleri değiştirerek kişinin dünyasında öyle ya da böyle bir sekülerleşmenin yaşanmasını sağlamıştır (Martin, 1991: 467).

Sekülerleşmenin göstergeleri olarak kabul edilen ve aynı zamanda

hızlandırıcılarından olan kapitalizm, zenginliği sosyal ve bireysel refahı artırarak yaşam koşullarını iyileştirmiş, otoritelere olan bağlılığı gittikçe azaltmıştır. Kapitalizm bir taraftan ekonomik kalkınma sınıflaşma ve ayrılmaya neden olurken; diğer taraftan da, bireyin sınıf ve yaşam şekillerine uygun inanç sistemleri geliştirmesine neden olmuştur (Adorno ve Horkheimer, 2010; Ertit, 2013; Ertit, 2014c). Ayrıca sanayileşmenin ve modernleşmenin fazlaca hissedildiği bu dönemde hedonizm, insanın kendi bireyselliğini fark etmesi ve 1955'lerden sonra yaşanan cinsel devrimle birlikte cinselliğin yeniden keşf edilmesi (Poroy, 2010: 74-82) insan anlayışının değişmesiyle ortaya çıkan yan ürünler yerine ve durumuna göre dini ilgisizliği ve inançsızlığı tahrik ederek, sosyokültürel yapılarda dinî zayıflamayı ve inançsızlık eğilimlerini artırmıştır (Yapıcı, 2017). Sekülerleşmeyle birlikte rasyonalizmin, bilimin, teknolojik gelişmelerin getirdiği değişimler ve farklılaşmalar sadece toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatı etkilememiş; Tanrı'yı ve mukaddes tüm objelere itiraz eden özgür ruhlu insan modeli ortaya çıkarmıştır. Bu tip insan modeli sekülerleşmeyi dinî otoritelerden kurtuluşu olarak görmüştür (Batur, 2015: 564; Küçükcan, 2005: 112).

Araştırmanın Problemi ve Cevap Aranılan Sorular

Araştırmanın temel problemi, “sekülerleşme süreci bireyi zihinsel olarak ateist bir anlayışa mı yaklaştırıyor?” sorusudur. Bu bağlamda, şu sorulara cevap aranmaktadır:

- a) Modernite ve sekülerleşme, bireylerin duygu düşünce ve davranışlarını ne düzeyde ve nasıl etkilemiştir?
- b) Sekülerleşmenin ateist tutumlar üzerindeki etkisinin psiko-sosyal dayanakları nelerdir?
- c) Ateistler kavramsal olarak sekülerleşmeden ne anlamakta; Sekülerleşmeyi nasıl tanımlamaktadır?

Yöntem

Araştırma Modeli

Nitel bir desene sahip olan bu çalışmada, betimsel yöntem kapsamında ve yazın taraması doğrultusunda, araştırmanın amacına uygun olan tam yapılandırılmış (güdümlü) mülakat tekniği kullanılmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni merkezi İstanbul'da bulunan Ateizm Derneği üyelerinden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklemini, dernek üyeleri arasından araştırmaya gönüllü katılan 16'sı erkek, 2'si kadın olmak üzere toplam 18 kişiden ibarettir. Bunların 5'i lise, 13'ü üniversite mezunudur. Çalış-

maya katılanlarda en düşük yaş 17 en yüksek yaş 63'tür. Yaş ortalaması 31'dir.

Veri Toplama Araçları ve Analiz Yöntemi

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014 tarihli bu araştırmada etik beyanı zorunlu tutarken; etik kurul onayı için zorunluluk şartı aramamıştır. Veriler, 21 ve 22 Kasım 2014 tarihinde tam yapılandırılmış (güdümlü) mülakat tekniği ile toplanmıştır. Araştırmada kullanılacak soruların tespiti için öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Buradan elde edilen bilgilere dayalı olarak 20 soru demetinden oluşan bir mülakat formu oluşturulmuştur. Ateistlerin onaylarıyla verdikleri cevaplar ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Veriler, betimsel ve içerik analizi üzere iki yol kullanılarak çözümlenmiş anlayıcı geleneğe bağlı olarak yorumlanmıştır.

Bulgular ve Yorum

Bu bölümü bulgulardan hareketle; sekülerleşmenin ateist tutumlar üzerindeki etkisinin psiko-sosyal dayanakları, sekülerleşmenin etkileri, gelenekselci sosyo-kültürel çevreden seküler yaşama geçiş ve ateistlere göre sekülerleşme kavramı olmak üzere üç başlık altında toplamak istiyoruz:

1. Sekülerleşmenin Ateist Tutumlar Üzerindeki Etkisinin Psiko-Sosyal Dayanakları

1.1. Bireyleşme-Bireyselleşme, Özgürlük ve Bağımsızlık Duygusu

Moderniteyle ortaya çıkan yeni bilinçlilik hali olarak ifade edebileceğimiz bireyleşme-bireyselleşme özgürleşme ve bağımsız olma isteği, seküler toplumlarda bende varım diyebilmenin kendi kendini var edebilmenin, temel şartlardan biri gibi görünmektedir. Ancak seküler insanın özgürlük bireyleşme ve bireyselleşme isteği inancın aleyhine gelişebilecek zihniyetin oluşmasına ve Tanrının reddedilmesine zemin oluşturabilir. Bulgularda, pozitivist ve seküler anlayışla insanın her alanda seçim ve yaşam biçimlerinde özgür bırakılması gerektiği ifade edilmektedir. Örneğin, "Ateizm beni özgür bırakıyor fikirlerimi özgür bırakıyor" (28/E Üniversite Mez.); "Ateizm zincirlerini kırmak", "Meydan okumak (31/E Akademisyen)", "Ateizm sorgulamayı kolaylaştıran, seçimlerinde ve düşüncelerinde kişiyi özgür bırakan" (30/K) "Bu çağda ben hegemonya'ya, baskıya ve otoriteye karşıyım. Bu ilahi bir makam olarak Tanrı'da olsa bu makama karşıyım" (34/E) ifadelerinde, özgürlük duygusuyla iç içe geçen bireyleşme-bireyselleşme, kendi kendine yetebilirlik arzusunu görmek mümkündür. Örneğin, "Ateizm, hiçbir yaratıcıya muhtaç olmadan kişinin sadece kendi fikirleri üzerine, daha doğrusu vicdanı üzerine karar almasıdır."(28/E); "Ateizm, hiçbir yaratıcıya muhtaç olmadan kendi temel fikirlerinden hareketle ka-

rarlarını özgürce verebilmektir.” (26/E; Yüksekokul Mez.); “Modern bir hayatı Tanrı buyruklarına bağlı belirli kalıplara sokulmuş kurallar ya da öğretiler etrafında yaşamaktan ziyade insanın vicdanı doğrultusunda iyi ve kötüyü kendi belirlediği değerlere dayanarak yaşaması gerektiğine inanıyorum.” (42/E; Üniversite Mez.); “Böyle bir çağda birine sığınmak yerine, bundan [Bu tür düşüncelerden] nasıl kurtulabilirizi düşünmeliyiz. Yani küçükken bunları çok yaptık.” (35/E Üniversite Mez.) ifadesi, katılımcıların ateist hayatı bireyselleşebilmek, Tanrı’ya muhtaç olmadan kendi irade ve düşüncelerini özgürce kullanabilmek için tercih ettiklerini göstermektedir. Çünkü modern çağda, ateizm güç ve kudreti Tanrı’nın elinden alarak insana veren dahası her bireyin özgür iradesiyle kendi kaderini kendisinin belirlemesine fırsat tanıyan bir olgu anlamına gelmektedir. Kendi kendini var edebilmek, bireyi yaratılmış olmaktan kurtarmakta, yaratıcı konumuna getirerek Tanrı’nın yerine ikame etmesini sağlamaktadır. Günümüzde modern özgürlük ancak, kişinin önce Tanrı’dan ve ahlâkî ufuklardan kopmasıyla ve metafiziksel varoluş düzeninin yok edilmesiyle elde edilmektedir (Poole, 1993: 14). Nitekim modernleşmeyle ortaya çıkan bireyleşme özgürlük ve bağımsızlık gibi kavramların, ateist bir ortamda kendisine saygın bir yer bulduğu söylenebilir. Çünkü ateistler için, özgürlük ve bağımsızlık “zincirlerini kırmak” ve “meydan okumak” anlamına gelmektedir. Bu ise, idrakimize vurulan zinciri kırmak demektir. Yani, ateizmle insanın kendisini aşması daha önce yapmadığı şeyleri yapmaya başlamasıdır. Cesaret gerektiren bu eylemler, bireyi özgürlük, özerklik, bireyleşme, güç erdem vs. şeylere ulaştırmaktadır. Dolayısıyla ateistler için modern ve seküler çağda özgür olmak ancak geleneksel ve dogmatik düşüncelerden kurtulmakla; kısacası ateist olmakla mümkündür.

1.2. Rasyonalizm ve Bilim:

Bulgular, bilimin ateistler için din görevi üstlendiğini, onların bilime gösterdiği bağlılık ve inancın “dogmatik” bir görüntü çizdiğini ortaya koymaktadır. Katılımcılara göre modern zamanın ruhuna uyum sağlayabilmek ve değişen toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmek için; insanın hayatı kontrol altına alması gerekmektedir. Bu ise ancak modernitenin getirdiği bilim teknoloji rasyonalite gibi kavramlarla, insanın akıl ve bilimin öncülüğünde yaşamı denetleyebilmesiyle mümkündür. Örneğin “Bilimin hakikatlerini kati suretle kabul etmek, boyun eğmek” (31/E; Akademisyen) ifadesiyle, ateistler hakikatin kaynağına, bilimi koymaktadırlar. Onlara göre dinler insanı ve evreni açıklamakta, entelektüel bilgi üretme hususunda bilimin gerisinde kalmış, hatta bilime yenilmiştir. Katılımcılar, insanın günümüzde evrene ve insana dair tüm bilinmeyenleri bilimle öğrendiklerini dolayısıyla Tanrı bilgisine ihtiyaç kalmadığını söylemektedir. Örneğin “Bugün dünyanın nasıl olduğunu, nasıl oluştuğunu, canlıların nasıl

ortaya çıktığını, değişik canlı motiflerinin nasıl türediğini, şunları bunları hepsini bilimle öğreniyorum.”(63/E; Üniversite Mez.) ifadesi bu duruma örnek gösterilebilir. “Orta çağda dinler dünyayı yönetiyordu ve rönesansla birlikte dünyada sadece bilim...” (26/E; Üniversite Mez.) ifadesi, aydınlanmayla başlayan bu çağda bilimin, elde ettiği bilgiler sayesinde dünyayı yönettiğini; evren ve evrendeki her şeyin hâkimi olarak dinin saygınlığını ve hükümranlılığını ele geçirdiğini ileri süren bir söylemdir. Katılımcı bilimi aynen din gibi dünyayı kontrol altına alan bir güç olarak görmektedir. Bu görüş dış dünyanın rasyonel bir düzeninin bulunduğu yolundaki bilimsel inanca entelektüel bir kesinlik kazandırarak Tanrısız bir dünya inşa etme arzusunu ortaya koymaktadır (Kahraman, 2015: 160). Kırk beş yaşında mühendis olan başka bir erkek katılımcı, modern ve seküler çağda bilimin, dinî alt ederek hâkimiyetini yok ettiğini ileri sürerek, dinlerin sekülerleşen insanın gereksinimlerine cevap veremeyecek kadar bilim dışı olduğunu ve bilime muhtaç hâle geldiğini şu ifadeyle savunmaktadır. “Din ile bilimin modern dünyadaki yarışı minarelerin üzerine paratoner takıldığı gün bitmiştir. Kim hasta olunca evine hoca çağırıyor. Kur’an okuyarak derman arayan yok, kalmadı artık böyle maskaralık. İnsan çareyi doktorlarda ve bilimin bulduğu ilaçlarda arıyor.” Katılımcı, Müslümanlara göre Tanrı’nın evi olan camileri yine Tanrı’nın afetlerinden bilimin koruduğunu, dinlerin bilimin gölgesinde kaldığını söyleyerek dünyayı ve insan yaşamını kontrol altına alan tek gücün bilim olduğunu dile getirmektedir. Bilimsel ve teknolojik gelişmişliğin toplumda güven sağladığını, dolayısıyla bilimin ve bilimsel öğretilerin günümüzde tam bir saygınlık kazandığını söylemektedir. Bu durum doğal olarak dinî inançların törpülenmesine ve dinin toplumlar üzerinde etkisinin azalmasına neden olmuştur. Katılımcıya göre, bilimin ve teknolojinin sağladığı sosyal güvenlik sisteminin oldukça başarılı ve güçlü olması insanların başlarına gelebilecek hastalık felaket gibi olaylardan korkmamasını sağlarken, insanın bilime olan inancını giderek artırmaktadır. Bu ise, modern dönem tanımlaması içerisinde kimliklerin yeni temeller üzerinden yapılanışına, modern toplumlarda bilim ve teknolojiye daha çok inanan bireylere işaret etmektedir (Güven, 2015; Köker, 1990: 23-24). Sekiz katılımcının ifadesinde, “bilimsel düşünce” ve “dogmatik akılcılık” öne çıkmış, evren ve insana dair bilgiye ulaşma konusunda akıl âdeta kutsallaştırılmıştır (%44). Ateistler modern dünyada rasyonalizmin sadece soyut akıl yürütme olmadığını; daha geniş anlamda hayatın her alanında varlığını hissettirmesi gerektiğini düşünmektedir. Katılımcılardan biri (25/E), “Bütün dinler modern dünyanın çok fazla gerisinde. Dolayısıyla dinler çağ dışı söylemleriyle günümüz insanına rehberlik edecek durumda değiller. Hatta özellikle Hıristiyanlık inanılmaz saçmalıyor, kendisiyle çelişiyor ayak uydurmaya çalıştıkça batıyor. Modern dünyada Hindistan falan oralar bitmiş durumda” ifadesiyle, modernitenin dini, bireysel bilinç

seviyesinde ve insan yaşamında ciddi anlamda yaraladığını, artık dinlerin modern düşüncüyü tatmin edemediğini iddia etmektedir. Katılımcıya göre din, insanın ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olmakla birlikte çelişkili akıl almaz ve bilim dışı söylemleriyle kişinin maddî-manevî, iç ve dış dünyasına yön verememektedir. Günümüzde, insanın tek çıkar yolu akıl, mantık ve bilimin kurtarıcılığına sığınmaktır. Burada Tanrı iradesini dünya üzerinde değersizleştirme çabasını görmekteyiz. Bunun ise, bir ideolojiyi temsil ettiğini aydınlanmanın ilkelerinden olan, “ilerleme” ideolojisinin bir parçası olduğunu söyleyebiliriz (Hadden ve Shupe, 1989: 4; Köse, 2001).

“Bundan 1500-2000 yıl önce yapılan her şey kılık kıyafette, araç gereçte düşüncede modern ve seküler dünyanın gerisinde kalmıştır. Bugünkü düşüncelerimiz de bundan muhakkak ki, bir iki yıl sonra çok ilkel ve gereksiz olacaktır.” (31/E; Akademisyen) ifadesinde katılımcı, modern ve seküler çağda akıl bilim ve teknolojik ilerlemelerle insanın kendisini ve dünyayı algılayış tarzının kaçınılmaz biçimde değiştiğini, değişmeye devam edeceğini söylemektedir. Katılımcı, modernleşmenin ve sekülerleşmenin kendisini kültürel ve sosyal yaşamda, düşünce sistemi içerisinde açıkça gösterdiğini belirtmektedir. Ona göre zamanın ruhuyla birlikte değişen ve farklılaşan sadece insanın genel tutumu, dünya görüşü, anlamlandırma biçimi ve hayata bakış açısı değildir. Bütün bunların yanı sıra modern ve seküler çağa bağlı olarak değişen düşünce tarzı ve köklü yapısal değişimler karşısında dinde etkisini ve önemini kayıp etmeye başlamıştır. Başka bir katılımcının “Herkes kendi başına Tanrıdır zaten... Bence bir şekilde Tanrı'dır.” ifadesi sekülerleşen dünyada insanın sadece kendi akıl gücüne ve olanaklarına güven duyulması ifade edilmiştir. Burada hakikatin kaynağında insan yer alırken, rasyonellik bağlamında ise, insan akli öne çıkarılmıştır. Böyle düşünenler için akıl çağı, Tanrı çağının bitip insanlık çağının başladığı bir zamandır. Onlara göre ‘insan her şeyin ölçüsüdür; var olanın da var olmayanın da’ (Erdem, 2000: 122). Dolayısıyla ateistler için, bu çağda insan akli, hakikatin en yetkin inşa etme aracıdır.

2. Sekülerleşmenin Etkileri:

2.1. Öznel Ahlak Anlayışının Seküler Ahlak Anlayışıyla Temellendirilmesi

Bulgularda katılımcılar, insanı ve modern yaşam biçimlerini esas almış, bunu öznel ahlaki kabulleriyle özdeşleştirerek toplumsal ahlaki işlevlere dönüştürmüşlerdir. Onlara göre, ahlak insanı özgürleştiren, her bakımdan geliştiren ve yaşam koşullarını iyileştiren insan onuruna yakışır yasalardan oluşmalı; kişilere eşit haklar sunarak tüm insanlığın yararına hizmet etmelidir. Ateistler, ahlaki herhangi bir ilahi güce ihtiyaç hissetmeden sadece doğru olduğuna inandıkları seküler temelli değerler, ihtiyaçlar

ve evrensel ilkeler, üzerine inşa etmektedir. “Günümüzde dinî temelli ortaya çıkan kadın erkek eşitsizliği ve erkeğin otorite figürü olarak gösterilmesi ahlaksızlıktır.” diyen, dokuz katılımcı (%50), İslamiyet’in kadını insan bütününden ayrı tuttuğunu ifade etmektedir. Katılımcılar, İslam’da kadın-erkek eşitsizliğine vurgu yaparak, kadın ve erkeğin ayrı bir varlık olarak gösterilmesini insanı aşağılayan bir durum olarak dile getirmekte, kadın-erkek eşitsizliğini, ahlaksızlık olarak değerlendirmektedir. Örneğin “Bir insanın diğer bir insana ki, bu iki cins varlığın kadın ve erkek olarak birinin diğerine baskı kurması gibi bir ahlaksızlık olamaz. Bugün yaşadığımız çağda her iki cinsin de bütün davranış biçimlerinin eşit ve ortak olması gerekiyor” (63/E; Üniversite Mez.) ifadesinde katılımcı, günümüzde kadının konumunun geleneksel kabullerden uzaklaştırılarak modern düşünceye ve yaşama uygun biçimde yeniden kurgulanması gerektiğini söylemektedir.

Katılımcılardan bazıları, erkek-kadın eşitsizliğinin yanı sıra İslam dininde kadının imgeleştirildiğini ve ikincilleştirildiğini ileri sürmektedir. Onlara göre örtünme, kadının kendi iradesiyle aldığı ve uygulamaya koyduğu özgür bir karar değildir. Çünkü insan olmanın temeli özgür olmaktır. Bu durum kadının kişisel ve koşulsuz değerini ortaya koymaktadır. İnsan her hangi bir şeyi seçerim, isterim derse kendi önemini ve değerini hissedecektir (Sartre, 1997). Ateistlere göre, seküler dünyada dinî buyruklarla kadının erkek hegemonyası tarafından başının ve vücudunun kapatılması bu çağda kabul edilebilir bir durum değildir. Katılımcıların bu düşüncelerini seküler ahlak anlayışında görmek mümkündür. Seküler ahlak’a göre, din bireyin tercih hakkını yani özgürlüğünü kısıtlamaktadır (Aydın, 2011: 11). Ayrıca kız çocuklarıyla yapılan evlilikler, bir erkeğin dört kadınla evlenebilmesi, erkeğin kadını kolayca boşaması, miras ve şahitlik, kadının eksik ve yarım kabul edilmesi gibi hususlar ister istemez sosyo-kültürel yapıda kadının değersizleşmesine; erkeğin ise otorite figürüne dönüşmesine neden olmuştur. Bu ise modern ve seküler insanın ahlak anlayışına bütünüyle karşıt bir durumdur (Yapıcı, 2016; Bilgin, 2016).

Katılımcılar göre günümüzde Müslüman kadınlar, çağdışı uygulamalarla pasif, baskı altına alınmış, kurtarılmaya ihtiyacı içinde olan kişilerdir. Bu durum, özgürleştirici bir politika olan feminizm ile sekülerleşmenin etkileşim içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Feminist kuramcılar, dinin kadına yönelik baskıcı boyutlarına çok çeşitli yollarla işaret ederken; bu akım “sekülerleşme” ile daha örtük biçimde saf tutmaktadır. İslam’ın kadını kapatmasını ve bunu dindarlıkta kadın erkek farklılığı olarak ifade etmesi sekülerleşmenin ileri görüşlü modern demokratik ve evrensel hakları kapsayan ideolojik anlayışıyla uyuşmamaktadır. Ateistlere göre kadın erkek eşitsizliği gelenekselci dini geçmişin kalıntısıdır. İnsanın kişisel

özgürlüğünü sınırlayan bağınaz ve baskıcı bu sistemin ilerlemeci modern anlayışta yeri, değeri ve önemi de yoktur (Reilly, 2016).

“Cinselliğin dinî gerekçelerle kısıtlanması ahlak dışıdır.” ifadesinde bulunan iki katılımcı (%11) modern yaşamda cinsel özgürlüklerin din tarafından sınırlandırılmasını çağdışı ve insan doğasına aykırı bulmaktadır. Yirmi altı yaşındaki erkek katılımcı, İslam’ın cinselliğe getirdiği kısıtlamalardan dolayı insanların cinselliklerini rahat rahat yaşayamadıklarını, İslam’ın eşcinselliğe karşı sert duruşunun kendi değerleriyle taban tabana zıt olduğunu söylemektedir. Bu durum 1955’lerden sonra ABD ve Avrupa’da yaşanan cinsel devrimle yakından ilişkilidir. Çünkü söz konusu devrim cinselliğin sınırsız bir şekilde yaşanması eğilimini kuvvetlendirmiştir (Poroy, 2010: 82). Yirmi iki yaşında lise mezunu başka bir erkek katılımcı, eş cinsel olduğunu belirterek, Tanrının Lût kavimini ortadan kaldırdığını İslam’ın eşcinselliğe karşı esnemez sert bir yapıda olduğunu cinsellik hakkındaki öğretilerinin eskide kaldığını söylemektedir. Katılımcı, cinselliğe bakış açısının ve cinsel tercihinin modern yaşamın normlarında kabul edilebilir olacağını ifade etmekte; bu tutumu mantığa büründürerek geçerli kılmaya çalışmaktadır. Her iki katılımcıya (%11) göre, herkesin eşit olarak itaat edeceği bir cinsel ahlaktan söz edilemez. Onlara göre cinsel ahlâkın, dinî kurallar çerçevesinde oluşturulması ve cinselliğin dinî açıdan değerlendirilmesi hem insan doğasına aykırı hem de seküler toplumun dokusuyla uyuşmamaktadır. Dolayısıyla cinsellik yasaklanıp sınırlandırılmaz. Tanrının yasaları cinsel ahlâkın yasaları olarak kabul edilemez. Cinsellikle ilgili kuralların, değer ve davranışların hangisinin doğru-yanlış, ahlâklı-ahlâksız olduğu, insan doğasına göre belirlenmelidir. Bu görüş, evrensel ateist ahlakçılığı olarak, değerlendirilebilir (Poroy, 2010: 26-27). Katılımcı, (19/Erkek; Lise Mez.) “Cinselliklerini özgürce yaşayan insanları ahlaksız diye taşıyan veya öldüren kişilerin aslında kendi kafalarında çok büyük bir ahlaksızlık yatmaktadır. O kişiler kendi kafalarındaki ahlaksızlığı yok edemeyince karşısındaki insanı öldürmeye, yok etmeye çalışmaktadır. Bu duruma ahlakî bir değer biçemiyorum.” diyerek cinselliklerini yaşarken dinî kural ve yasaklara uymayan kişilerin, insanlık dışı uygulamalara maruz bırakılmasını eleştirmektedir. Hayatta önemli olan şeyin “yaşamdan zevk alabilmek” olduğunu söyleyen katılımcı (35/E; Avukat) ifadesinde iç dünyasında özgürleşerek dünyayı arzu, istek ve hazları doğrultusunda yaşamak istemektedir. İnsanın, arzuları güdeleri ve ihtiyaçları doğrultusunda yaşadığı gibi inanmaya başlaması sekülerleşmenin göstergelerinden biridir. Sekülerleşmenin gerçekleştiği bu noktada ise, seküler ahlakın ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Çünkü seküler ahlak, her şeyi nicelikli fizik derecesine indirirken, insanı dürtülerden oluşmuş bir varlık, fiziksel ve ekonomik gereksinimlerden ibaret bir nesneye dönüştürmektedir (Aydın,

2011: 9).

2.2. Kutsallaştırılan Yeni Değerler

Bulgulara katılımcılar, günümüzde mal, mülk, para başarı gibi maddi değerlerin insanın iç huzurunu sağlama ve maneviyatını güçlendirmede tek başına yeterli fonksiyona sahip olduğunu düşünmektedir. Onlara göre, bu durum ancak sosyo-ekonomik şartların gelişmesine bağlı olarak gerçekleşeceği için sosyo-ekonomik iyileşme ve refaha ulaşan sanayileşmiş kapitalist ülkelerde, Tanrıya ve dinlere olan ihtiyacı doğal olarak ortadan kaldırmaktadır. Bu ise, günümüzde insanın değer anlayışını seküler anlayışla ve yeni değerlerle inşa ettiğini ortaya koymaktadır. Örneğin “İsviçre’nin bir Tanrı’ya ihtiyacı yoktur. Zaten orada hayat kalitesi yüksektir. Ama şimdi bir Afrika’ya gittiğinizde onlar Tanrıya muhtaçtır. Çünkü düşünüyorlar ki ben bu hayatı bu şekilde yaşadım en azından öbür tarafta rahat edeyim. Kanada da yaşayan İsviçre vatandaşı örneği de var. O adamdan daha rahat bir insan var mı?” ifadesiyle katılımcı, (25/E) seküler dünyada Tanrı’nın yerini paranın alacağını; hatta sanayileşmiş kapitalist toplumlarda Tanrının yok olduğunu düşünmektedir. Onun görüşünü Marx’ın felsefi düşüncesinde bulmak mümkündür. Marx’a göre kapital-in/para-nın asıl değer olduğu dünyada geleneksel düşüncelerden ve dinden köklü bir kopuş yaşanacaktır. Son tahlilde para, seküler insanın Tanrısı haline gelecek, bu yeni Tanrı dinin Tanrısını alınıp satılan bir meta haline getirecektir (Marx, 1968: 48).

Ateistler, modern yaşamda her şeyi kontrol altında tutan tek gücün para olduğunu söylemektedir. Bugün güç olgusunun kapital oluşuma göre şekillendiğini görmekteyiz Modern insanda, varlık ve varoluşun para ile gerçekleştiği algısı oluşmuş; para bütün değerlerin ortak paydası haline gelerek insanı hegemonyası altına almıştır. Katılımcılardan biri; “Aciz hissettiğim durumlar oluyor, bu gün yaşadım. Arkadaşıma ulaşamadım. [Cep] telefonu kullanmıyorum Ankesörlü telefonda arıyorum, açmıyor. İşte para olsaydı, anında ulaşabilirdim. Günümüzde para güç demek, paranız varsa kendinizi çaresiz ve aciz hissetmezsiniz.” ifadesiyle, parayı aciziyet ve çaresizliği ortadan kaldıran, yaşamı kontrol altına alan bir güç simgesi olarak tanımlamakta, onun her şeye kadir olduğunu söylemektedir. Para özneliliği, evrenselliği ve mutlak gücü temsil etmesi nedeniyle katılımcıya her şeyden daha güçlü görünmektedir. Bugün seküler toplumlarda kişinin gücü sahip olduğu paranın gücü kadar büyüktür. Yani paranın nitelikleri paranın sahibi olan insanın niteliklerini ve potansiyelini belirlemektedir. Dolayısıyla bu durumda insanın ne olduğu ve ne yapabileceği sahip olduğu paranın miktarı tarafından belirlenmektedir. Paranın bütün insani ve doğal nitelikleri dönüştürüp değiştirmesi, aslında paraya Tanrısal bir güç yüklendiği anlamına gelmektedir (Marx, 1968: 48; Marx, 2009). Kuşkusuz

bu güç dinî ve metafizik değil, seküler ve kapitalisttir. Başka bir deyişle parayla birçok şeye sahip olmak, şifa bulmak, geleceği tasarlamak hatta varsayımsal olarak ölüme meydan okumak mümkün görünmektedir (Şişman, 2011). İşte bu noktada bazı ateistlerin parayı modern çağın tanrısı olarak değerlendirdiği görülmektedir.

Katılımcının, (19/E; Üniv. Öğr.) “Takıntı derecesinde başarı odaklı bir insanım.” şeklindeki açıklaması yaşamın temelini başarıyı koyduğunu, hayatı sadece başarı dolayısıyla güç üstünden algıladığını göstermektedir. Çünkü insan değişen yaşam koşullarında ayakta kalabilmek için başarılı olmak zorundadır. Başarı, her dönem insan hayatında yeni yeni anlamlar kazanmıştır. Seküler yaşamda ise, yerine ve durumuna göre başarı; ünvan, mal mülk sahibi olmak, bol para kazanmak, mesleki kariyer yapmak ve duygusal ilişkilerde tatmini yakalamak şeklinde tanımlanabilir. Dolayısıyla seküler insan yaşamda var olabilmek için bu değerlerin peşinden koşmakta; tüm bunlara sahip olabilmek için çırpınıp durmaktadır.

3. Gelenekselci Sosyo-kültürel Çevreden Seküler Yaşama Geçiş ve Ateistlere Göre Sekülerleşme Kavramı

3.1. Geleneksel Yaşamın Dışlanması Seküler Yaşamın İdeal Kabul Edilmesi

Bulgularda, on sekiz katılımcıdan on altı kişi, dindar ailelerden ve dindar bir sosyo-kültürel çevreden geldiğini söylemektedir. Bazı katılımcılar, geçmişte Tanrı’ya inandıklarını belirterek, dini aktivitelerde bulduklarını dile getirmektedir. İki katılımcı, (19/E; 26/E) ailesinin dindar olmadığını seküler bir aileden geldiğini söylemektedir (% 11). Dindar ailelerden gelenler, ebeveynlerinin dinî yapısını belirtirken fazlalık, aşırılık ve yoğunluk bildirecek tarzda “çok dindar” ve “hacı” gibi ifadeleri kullanmış; ailelerinin dini düşünce ve yaşam tarzlarından kendilerini kurtardıklarını, akıl ve bilimin referanslığında modern bir yaşam sürdüklerini ifade etmişlerdir. Örneğin bir katılımcı (31/E; Akademisyen) ister istemez mahalle baskısı ve aile baskısıyla karışık beyin yıkama sürecinden geçtiğini, aslında bunun sosyolojik bir durum olduğunu, kültürel aktarımların kişinin yaşamında belirleyici bir rol oynadığını dile getirmektedir. Fakat bilinçaltına sokulan bu kültürel Müslümanlığın üstesinden gelinemeyecek bir şey olmadığını söylemektedir. Katılımcı, seküler yaşamda psiko-sosyal çatışma yaratan bu kültürel kodların yenilebileceğini söylerken, yaşadığı toplum ve sosyal çevrenin dinine karşı muhalif bir duruş sergilemektedir. Mesela başka bir erkek katılımcı, radikal İslamî görüşten bir ay içerisinde ayrıldığını önce deist, daha sonra agnostik ve ateist olduğunu iddia etmektedir. Yine aynı katılımcı bir arkadaşıyla birlikte bir ay boyunca kendilerini eve kapatıklarını, Kur’an-ı Kerim-i rasyonalist bakış açısıyla yeniden okuduklarını

belirtmektedir. Katılımcı bu süreçte, Kur'an'da yazılanların akla ve mantığa uygun olmadığını çağın gerisinde kaldığını gördüğünü ifade etmektedir. Burada modernitenin getirdiği rasyonelleşmenin, bireyin düşünce yapısını rasyonalist ve mantıksal tarzda değiştirdiği, dini bireysel bilinç düzeyinde zayıflattığı söylenebilir.

Başka bir katılımcı (35/E; Üniversite Mez.) geçmişte Tanrıya inandığını söyleyerek arkadaşlarının etkisiyle İslam'a yöneldiğini radikal bir dindar olduğunu iddia etmektedir. Ancak İslam'ın tüm uygulamalarının ve düzenlemelerinin ahirete yönelik olması ve yaşamını yoksullaştırması nedeniyle mutsuz olduğunu seküler yaşama dönüş yaptığını söylemektedir. Dindar bir aileden geldiğini iddia eden başka bir katılımcının (25/E; Lise Mez.), "İslam'ın kadına ve cinselliğe bakışı, miras paylaşımı, peçeli-çarşafli giyim tarzı, insanlık dışı ceza uygulamaları taşlama kol kesme gibi yasaları modern yaşama uygun mu sizce? Çağımızda dindarlar bile bunların birçoğunu kabul etmiyor. İslam artık indiği iddia edilen o yıllarda, Arap dünyasında kaldı." ifadesiyle, ahlaksal, hukuksal toplumsal ve kültürel değişimlerin yeni bir yaşam tarzını ortaya koyduğunu söylemektedir. Sekülerleşme süreci bireylere bir taraftan, belli bir yaşam biçimi ve eylem anlayışı sunarken diğer taraftan da, bu anlayışa uygun felsefi, siyasi ve ahlaki görüşler kazandırmıştır (Aydın, 2011: 10). Bulgulardan da anlaşıldığı üzere moderleşme ve sekülerleşme ateistler tarafından gerekli, kaçınılmaz ve arzu edilen bir değişim süreci olarak görülmektedir. Seküler toplumsal yapıyı esas alan ateistler, düşünsel ve toplumsal değişimi gerekli ve kaçınılmaz kabul etmiş; seküler düşünce ve yaşam tarzını idealleştirmiştir.

3.2. Ateistlere Göre Sekülerleşme Kavramının Anlamı

Araştırmada bir diğer husus, ateistlerin sekülerleşmeden ne anladığı, sekülerleşmeyi nasıl tanımladıklarıdır. Bulgularda ateistlerin sekülerleşmeyi "aydınlanmak", "çağdaşlık", "modernleşme", "ileri görüşlülük", "içinde yaşadığı zamanla uyumlu olmak", "evrensel değerleri ve ahlak ilkelerini benimsemek", "rasyonel ve bilimsel bakış açısına sahip olmak" "modern çağın ruhunu yansıtmak" "yoz fikirlerle ve dogmalarla mücadele etmek; akla ve bilime inanmak, değer vermek" anlamında kullandıkları görülmektedir. (28/E; 35/E, Avukat; 45/E, Mühendis; 63/E, Üniversite Mez.; 37/K).

Katılımcılardan ikisinin, (31/E, Akademisyen; 37/K), "ateizm" ile "sekülerleşme" kelimesini aynı anlamda tanımlaması dikkat çekicidir. Her iki ateiste göre sekülerleşme ve ateizm, dogmalara karşı gelmek zincirleri kırmak özgür olmak manasına gelmektedir. Dindar olmak ise, modern çağın ruhuna ters düşmek demektir. Dindarlar bağnaz, dogma ve yoz fikirlere sahip kişilerdir. Seküler insan, zincirlerini kırmış, kendisini bu fikirlerden

kurtarmış rasyonel, bilimsel bakış açısına sahip bireylerdir. Ayrıca kendilerini, (ateistleri) dogmalarla bağınaz ve yoz fikirlerle mücadele eden kişiler olarak tanımlamaktadır. Katılımcılara göre, din ve Tanrı düşünsel, toplumsal ve ahlâkî değerler açısından tek tip insan önermektedir (%17). Örneğin “Sizce din modern dünyanın gerisinde mi kalmıştır?” sorusuna “Kesinlikle kesinlikle çünkü sizi belli bir kalıba sokuyor, olmaması daha iyi.” (37/K) İfadesi modern dünyada tek tip insan profilinden sıyrılabilmeyen ancak dinlerin öğretilerinden uzaklaşmakla mümkün olduğunu söyleyen katılımcıya göre, Tanrı reddedilmezse bireysel ve sosyal gelişme yaşanamaz, Dolayısıyla modernite’ye uyum sağlanamaz. Bu nedenle çok inançlı ve dindar olanlar her geçen gün daha fazla modernitenin dışında kalmaktadır. Burada bireysel ve toplumsal yaşamda dinin terk edilmesi modernleşmenin zorunluluğu olarak ifade edilmiştir. Esasen bu durum, sekülerizasyon tipolojisinin, bireysel düzlemdeki yansımalarını ortaya koymaktadır (Shiner, 1967).

Tartışma ve Sonuç

Modernite ve sekülerleşme, getirdiği köklü değişimlerle günümüz ateizminin olasılıklarına zemin hazırlayarak onu akla yatkın, çağın kültürel ve felsefi epistemolojisine uygun tarzda yeniden şekillendirmiştir. Bu ise, bir taraftan ateizmi modern ve seküler çağda ateistlerin çekinmeksizin kendilerine uyarlayabileceği saygın bir konuma getirirken diğer taraftan da, günümüz ateizmine sağlam bir yer açmıştır. Hyman (2010: 16-17), ateizmin günümüzde moderniteyle ayrılmayacak şekilde bağlantılı ve içinden çıkılmayacak ölçüde iç içe geçen bir görüntü arz ettiğini söylemektedir. Zuckerman (2005: 225), sekülerleşmeyle beraber inançlı insan sayısında artış ya da azalışın doğrudan yer almadığını belirtmiş; ancak Batı Avrupa’da bu süreçle beraber dinî inançta azalmanın olduğunu ortaya koyan istatistiksel bilgiler sunmuştur. Modernite ve sekülerleşme; getirdiği yeni kavramlarla, bilim teknoloji ve sanayi gibi güçleriyle insanlara yeni yaşantı deneyimleri sunarak modern bilinç düzeyinin oluşmasını sağlamış, böylece insan bilincinde değişme ve aşama yaratmıştır (Giddens, 1994: 100). Bu süreçte yaşanan değişimler, sosyal, siyasal, iktisadî hayatı derinden tesiri altına alırken; tüm kurumlar gibi dinî yapıları da dönüşüme uğratmıştır (Altıntaş, 2005: 24). Böylece zihinde dinin yeniden tanımlanmasına Tanrı’yı, dini algılama, anlama ve yaşama biçimlerinin yeniden düzenlenmesine neden olmuştur. Çünkü modernite ve sekülerleşmenin unsurları, insanın kendisini ve dünyayı algılama biçiminde kayma ve kopma meydana getirmiş; seküler ve maddi yaşam biçimi doğurarak bireyin inanç dünyasında değer kaybına neden olmuştur (Altıntaş, 2010; Çapçoğlu, 2008). Modernliğin modernizme, sekülerliğin ise sekülerizme dönüşmesiyle bireyin insan-insan, insan-dünya ve insan-metafizik algıları köklü biçimde değişmiştir. Öyle

ki, günümüzde mutlak gerçek olarak sunulan modern ve seküler hayat her türlü övgüyle yüceltilmektedir. Her teknolojik gelişme ve ideolojinin kendi ontolojisini beraberinde getirmesi, bunları benimseyenler arasında ya pasif bir Tanrı anlayışını harekete geçirmiş ya da Tanrı'nın reddi için uygun bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca modern sanayi toplumlarında gözlenen din ve dindarlıkların zayıflaması, hatta inançsızlık düzeyinin artması gibi durumlar, sekülerleşme rasyonalizm ve pozitivizm üçgeninde tezahür etmiştir (Günay, 1986). Feminizm ise, her fırsatta modernizmi destekleyen ve ondan beslenen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Cihan, 2018: 274). Ayrıca bireyleşme, özgürlük ve bağımsızlık arzusu, rasyonelleşme, bilimsel gelişme, kapitalizm gibi sekülerleşmeye neden olan dinamikler, bireyin düşünce dünyasında ve günlük yaşamında ateist eğilimleri ortaya çıkaran faktörler olarak görülmektedir. Seküler anlayışla dine ve metafiziğe karşı kendi özerklik ve meşruiyetlerini kazanma çabasında olan ateistlerin özgürlük ve bağımsızlık isteklerini güçlü kılan psiko-sosyal koşulların modern ve seküler yaşamdan beslendiği; bu arzunun modern insanın kişilik yapısına, akılcılığa, bireyleşme-bireyselleşme arzusuna dayandığını görmekteyiz. Çünkü modernite ve sekülerleşme insanı merkeze alan anlayışla onu giderek daha fazla rasyonel, analitik ve deneysel davranmaya mecbur bırakırken, bir taraftan kişiyi rasyonelleşme, bireyleşme-bireyselleşme, bu dünyaya ait olma, özgür ve bağımsız olma gibi özellikleriyle fazlasıyla kuşatmıştır (Konak, 2013: 24; Almond ve Powell, 1966: 24-25). Özellikle bilimsel araştırmalar ve endüstriyel gelişimin hızla ilerlemesinin yanı sıra destekleyici teknolojik başarılar, ulaşılabilir eğitim kolaylıkları (Zuckerman, 2005: 223; Ertit, 2014b: 108) dünyevi hareketlerle özdeşleştirilebilecek bir ateist kimliğini sürekli beslemiştir. Buna bilim, laik-rasyonalist-pozitivist eğitim, Darwinizm ve Marksizm gibi düşünceler de eklendiğinde en azından dinden uzaklaşma dine ilgisizlik ve Tanrı'yı reddetme şeklinde üçlü bir yapı ortaya çıkmaktadır. Çünkü sekülerleşme toplumun bağımsız bir gerçeklik oluşturmasına neden olurken, getirdiği özgürlük ve hürriyet duygusu "dinden bağımsız bir vicdan ve hayat mümkündür" iddiasına zemin oluşturmaktadır. Sekülerleşme ideolojisi, bireylere inançlı olabilirsiniz ama vicdanınızın tek belirleyeni din olmayabilir. Dindar olabilirsiniz ama hayatınızın her alanını kutsal'ın bağlayıcılığı altında sürdürmeyebilirsiniz düşüncesini benimsetmiştir (Batur, 2015: 564, Küçükcan, 2005: 112). Bu ideoloji, seküler dünyada ateizmi her geçen gün geçerli bir dünya görüşü, muhtemel bir seçenek ve kültürel bir olgu haline getirerek bireyde ateist bir anlayışın gelişmesine ve sekülerizmin ateizmle etkileşim içerisinde olduğu fikrini kanıksamamıza neden olmaktadır. Tüm bu tartışmalar ise, bu sürecin hem bireyi hem de toplumu kaçınılmaz biçimde seküler bir anlayışla kuşattığına, dini algılama anlama ve yaşama biçimlerinde kırılma ve kaymalar oluşturabileceğine işaret etmektedir.

Ayrıca, araştırmada sekülerleşme ile ateizm arasında paralel ve uyumlu bir gelişim gösteren ilişkiden söz edilebilir. Söz konusu bu ilişkide ateizm; kavramsal, düşünsel ve ahlâki temellerde neredeyse seküler dünya görüşünün bütün tezahürlerini yansıtarak sekülerleşmeyle benzerlik göstermektedir. Bununla beraber, ateist tutumları ve sekülerleşmeyi ortaya çıkaran sebeplerin (bireyleşme, özgürleşme, rasyonalizm, kapitalizm, bilim ve bilimsel gelişmeler) ortak olduğunu; bu nedenle, her iki olgunun kavramsal olarak rasyonalizm, bilimsel gelişmeler, sanayinin gelişmesi ve kapitalizm gibi başlıklar altında kapsamlı şekilde tartışılabileceğini söyleyebiliriz. Çünkü modern ateizm, kendisini dinin kaynağı ile ilgili ortaya atılan iddialardan (teizme), daha çok seküler çağa ve ondan mülhem birçok faktöre bağlı olarak kavramlaştırmış ve yeniden biçimlendirmiştir. Bu ise, günümüz ateistlerinin klasik ateistlerden nasıl ve hangi yönde ayrıldığını da ortaya koymaktadır. Klasik ateistler sadece teizme bağlı olarak Tanrı'yı inkâr ederken; modernlik ve sekülerlik kavramlarıyla kuşatılan günümüz ateistleri akıl, bilim, bireyselleşme ile birlikte dünyevi ve maddî bir yaşama tutkunluk üzerinden Tanrıyı reddetmektedir. Bu durumun ortaya çıkması sekülerleşmenin doğal bir sonucu olarak ifade edilebilir. Tarihsel sürece bakıldığında, Tanrı anlayışının farklı zaman, yer ve kültürlerde farklı şekillerde algılandığını; ateizmin de kendisini buna bağlı olarak tanımladığını ve şekillendiğini görmekteyiz (Hyman, 2010: 58-59). Çağımızda ise, her şeyin sadece insanla birlikte anlam ve önem kazanması sekülerleşmenin “insan evrensel tek hakikattir” şeklindeki insan merkezli anlayışı hakikatin kaynağını ve referansını değiştirmiş; dini inancı olumsuz yönde etkilemiştir (Tekin, 2015: 13).

Araştırmada tespit ettiğimiz diğer bir husus, ateizmin ahlâki temellerde seküler ahlak anlayışıyla benzerlik göstermesidir. Ateistler, dünyevi yaşama arzusu kişisel çıkarlar hazza ve maddî değerlere bağlılık üzerinden anlam ve değer dünyalarını inşa etmiş; yaşam biçimlerini dünyevi değerlere göre düzenlemişlerdir. Onlar, para, başarı, güç, özgürlük, çağdaşlık, uygar ve evrensel olma gibi seküler çağın değerlerini Tanrı ve dinin yerine koyarak; bu değerlerin hayatlarına anlam ve mutluluk kattığına inanmaktadır. Ateistlerin peşinden koştuğu değerler seküler insanın hayatta kalma motivasyonları olarak işlev görmektedir. Özellikle modern sanayi toplumunda ‘başarı’ önemli güdülerden biri olarak kabul edilmekte, sosyal tabakalaşma ve farklılaşma da yine başarı üstünden gerçekleşmektedir. Güç, para ve başarı bu toplumlarda kendi başına amaç haline gelirken diğer tüm değerler araçsallaştırılmaktadır (Atiker, 1998: 111). Dolayısıyla ateistlerin dünyevî değerleri kutsallaştırması modern ve seküler toplumculuğun bir parçası ya da dayatması olarak da değerlendirilebilir. Çünkü modernite ve sekülerleşmenin getirdiği koşullar, zorluklar ve sıkıntılar ateistleri zo-

runlu olarak güçlü, zengin, başarılı ve yaşam boyu mutlu olma arayışına yöneltmektedir. Sekülerleşmeyle dayatılan bu değerler, kişinin nihai hedefi haline geldiğinde, insana mutluluk üzerinde tüm hâkimiyetin kendisinde olduğu düşüncesini uyandırmıştır. Böylece kişi kaderinin efendisi olacağına yani kendi kaderini kendisi inşa edeceğine inandırılmıştır. Para, başarı ve güçle birlikte mutluluğu ve mutsuzluğu elde etme Tanrı yahut kaderden alınarak doğrudan insana verilmiştir.

Araştırmada diğer bir husus, ateistlerin sekülerleşmeden ne anladıklarını ortaya koyan söylemlerdir. Bu ifadeler, onların yaşadıkları çağın entelektüel kabullerini yansıtırken, aynı zamanda dine karşı rasyonalist ve pozitivist bilime dayanan önyargılarından oluşmaktadır. Bu anlayışta, sekülerleşmenin getirdiği farklılaşmaların ve değişimlerin, hem ön kabulünü hem de nihai sonucunu görmek mümkündür. Ateistler, seküler insanı çağcıl olmayan, akıl ve bilim dışı öğretilerden kendisini kurtarmış, modern, çağdaş, rasyonel ve bilimsel bakış açısına sahip evrensel değerleri benimseyen bireyler olarak tanımlamaktadır. Bu tanım onların, sekülerleşmeyi, hurefa doğma bağınaz gibi kavramlardan arındırdıklarını ilerlemeci ideoloji anlayışıyla, “bireysel bir dönüşüm” olarak algıladıklarını göstermektedir. Sekülerleşme ateistler için bir süreçten daha çok zihniyet değişimi olarak algılanmıştır. Dolayısıyla bu değişim insanı günlük yaşam ve davranışlarında dini veya metafizik denetimden kurtaran ilerlemeci bir anlayıştır. Çalışmanın sonucunu destekleyen Attas’ın görüşüne göre sekülerleşme, dini dünya görüşünü tüm doğüstü mitleri ve kutsal sembolleri sarsmış geleneksel değerleri izafi bir hale getirerek insanın bireysel bir dönüşüm yaşamasına neden olmuştur (Attas, 1995: 43-45). Sekülerleşme, insanı cılızlaştıran Tanrı ve dini buyruklardan kurtararak; onun kişilik özelliklerini bağımsız olma-özgürlükçü, evrensel ahlak ilkelerini benimseyen, değer veren, öğrenmeye açık, insanın kendi geleceğini özgürce ve akıl gücüyle belirleyebilme ve kendi kendini var edebilme (gerçekleştirme) yeteneğini ortaya çıkaran bir süreç olarak algılanmıştır (Gülfil, 2019).

Sonuç olarak; modernitenin getirdiği rasyonalizm, bilim ve bilimsel gelişmeler, bireyleşme-bireyselleşme özgürleşme duygusu ve insanı merkeze koyan sekülerleşme anlayışı bireyin kendisini ve dünyayı kontrol altına alan bir güç olarak görmesini sağlamıştır. Maddi dünyayı kendisine göre kurgulayabileceğine değerler dünyasını oluşturabileceğine ve kendi dünyasında tek hüküm sahibi olabileceğine inanan insanın Tanrı’yı reddedebileceğini söylemek mümkündür. Ancak modernite ve sekülerleşmenin zorunlu olarak ateizmi beslediğini söylemek isabetli değildir. Şayet her iki olgu arasında zorunlu bir ilişki olsaydı sekülerleşme sürecine maruz kalan insanların doğrudan doğruya ateizmi benimsemiş olması gerekirdi. Ancak modernleşme ve sekülerleşme süreciyle kurumsal dinin zayıflaması

bir yandan maneviyatçı hareketleri beslerken diğer yandan deizme hatta ateizme kapı aralamaktadır. Ancak söz konusu bu kapı aralayışı, tek başına sekülerleşmeyle açıklamamak, bireysel, sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişmelerle birlikte değerlendirmek gerekir.

Kaynakça

- Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar*. Ülner, N. ve Öztarhan-Karadoğan, E. (Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Almond, G. A. ve Powell, G. B. (1966). *Comparative Politics: A Developmental Approach*. Boston: Little Brown and Company.
- Altıntaş, R. (2005). *Din ve Sekülerleşme*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Altıntaş, N. (2010). Kadın ve Bir Kimlik Olarak Araçsallaşan İslam: Almanya'da Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *Sosyoloji Araştırma Dergisi*, 13 (2), 2-40.
- Arslan, M. (2010). Seküler Toplumlarda Kutsal Arayışları: Geç Modern Dönemde Büyü-Din İlişkininin Sosyolojik Analizi. İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1 (1), 195-210.
- Atiker, E. (1998). *Modernizm ve Kitle Toplumunu*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Attas, M. N. (1995). İslam, *Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*. Kılıç, M. E. (Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Aydın, İ. H. (2011). Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlâk İlişkisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 1-23.
- Bakış, M. L. (2008). *Felsefi Bir Problem Olarak Ateizm*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Batur, B. (2015). Sekülerleşme Türkiye'de. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (38), 563-572.
- Bayer, A. (2006). *Sosyolojik Perspektiften Sekülerleşme ve Din İlişkinine Yeniden Bakış*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans). Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- _____. (2010). Sekülerleşme Din İlişkisi: Kuramsal Bir Yaklaşım. *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, 149-190.
- Berger, L. P. (1993). *Din'in Sosyal Gerçekliği*. Coşkun, A. (Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.

- Bilgin, R. (2016). Geleneksel ve Modern Toplumda Kadın Bedeni ve Cinselliği. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26 (1), 219-243.
- Bruce, S. (2000). The Supply Side Model of Religion: The Nordic and Baltic States. *Journal for the Scientific Study of Religion* 39 (1), 32-46.
- Cansız, A. (2017). *Türkiye’de Sosyal Hayatta Sekülerleşme ve Göstergeleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü/Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul.
- Carroll, G. T. (1984). Secularization and States of Modernity. *World Politics*, 36 (3), 362-382.
- Cihan, E. Z. (2018). Modernleşme ve Kadın. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 269-280.
- Çapcıoğlu, İ. (2003). *Sosyal Değişme Sürecinde Din ve Kadının Toplumsal Konumu: Kastamonu Örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- _____. (2008). Küreselleşme, Kültür ve Din. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIX (II), 153-183.
- Çelik, C. (2017). Sekülerleşmenin Kuramsal Sosyolojik Serüveni. *İslami Araştırma Dergisi*, 28 (3), 209-223.
- Darende, Ö. F. (2015). *Sekülerleşme Tartışmaları ve Bryan Ronald Wilson*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Erdem, H. (2000). İlk Çağ Felsefesi Tarihi. Konya: Hü-Er Yayınları.
- Ergezen, E. (2004). *Günümüz Ateistlerinde Hayatı Anlamlandırma*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ertit, V. (2013). Teoriler Işığında Avrupa Sekülerleşmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (29), 377-387.
- _____. (2014a). Evrenselleştirilmiş -Klasik-Sekülerleşme Teorisi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (27), 103-120.
- _____. (2014b). *Sekülerleşme Dinden Uzaklaşmanın Hikayesi*. Ankara: Liberte Yayınları.
- _____. (2014c). Sekülerleşmenin Hızlandırıcısı Olarak Kapitalizm. *Liberal düşünce*, 19 (73-74), 63-82.

- _____. (2019). *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Fine, M. (2005). Individualization, Risk and the Body. *Journal of Sociology*, 41 (3), 247-266.
- Gauchet, M. (1985). *Le Désenchantement du Monde. Une Histoire Politique de La Religion*. Paris: Gallimard.
- Gırardı, J. (2005). Çağdaş Ateizmin Problemi. Korlaelçi, M. (Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41 (1), 365-398.
- Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. Kuşdil, E. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gülfil, D. (2019). *Ateizmin Psikolojisi*. Ankara: Maarif Mektepleri.
- Günay, Ü. (1986). Modern Sanayi Toplumlarında Din I. Erciyes Üniversitesi. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 51-52.
- Güven, S. (2015). Postmodern Kimliklerin Kurulumu. *Selçuk İletişim*, 9 (1), 266-286.
- Haynes, J. (1997). Religion, Secularisation and Politics: A Postmodern Conspectus. *The World Quarterly*, 18 (4), 709-728.
- Hazır, M. (2012). Postsekülerliğin Gelişi: 21. Yüzyılda Sekülerliğin Sosyolojisini Yapmak. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7 (3), 141-154.
- Hyman, G. (2010). *Ateizmin Kısa Tarihi*. Şendil, D. (Çev.). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayıncılık.
- Kahraman, Y. (2015). Modern Bilim ve Din. *Milel ve Nihâl İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 12 (2), 149-170.
- Kirman, M. A. (2005). *Din ve Sekülerleşme. Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Konak, H. (2013). *Seyyid Nakib el Attas'ta Din ve Sekülerizm*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kongar, E. (1981). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Köker, L. (1990). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köse, A. (2001). Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar. *Liberal Düşünce*, 24, 150-165.
- _____. (2005). Sekülerleşme Teorileri Bağlamında Türkiye'de Din ve

Modernleşme, “Parçalanmalar Çağında Yeni Toplumsallıklar. Uluslararası sosyoloji kolokyumunda sunulan bildiri, Galatasaray Üniversitesi, İstanbul. Erişim: <http://www.hazardernegi.org/wp-content/uploads/2013/01/sekulerlesme-teorileri-baglamnda%20trkiyede>. (Erişim Tarihi: 15.05.2019).

- Küçükcan, T. (2005) Modernleşme ve Sekülerleşme Kuramları Bağlamında Din, Toplumsal Değişme ve İslâm Dünyası. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 13, 109-128.
- Maître, J. M., Guy, P. J. ve Sutter, J. (1991). *Les Français Sont-İls Encore Catholiques?*. Paris: Cerf.
- Martin, D. (1991). The Secularization Issue: Prospect and Retrospect. *The British Journal of Sociology*, 42 (3), 465-474.
- Marx, K. (1968). *Yahudi Meselesi*. Berkes, N. (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- _____. (2009). “Kapital” Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili. Bilgi, A. (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Poole, R. (1993). *Ahlak ve Modernlik*. Küçük, M. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Poroy, A. (2010). *Antik Çağ’dan Günümüze Avrupa’da Cinsellik Tarihi*. İstanbul: Dharma Yayınları.
- Reilly, N. (2016). Neo-Seküler Çağda Feminizm ve Sekülerizmin Etkileşimi. A. Sönmez, (Çev.). *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar*, 30, 35-67.
- Robinson, F. (2002). İslam’da Sekülerleşme. Çelik, C. (Çev.). *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 343-355.
- Sartre, J. P. (1997). *Varoluşçuluk Bir Hümanizmdir*. Bezirci, A. (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Shiner, L. (1967). The Concept of Secularization in Empirical Research. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6 (2), 207-220.
- Sinanoğlu, A. F. (2008). Toplumsal Değişim ve Din. *Hikmet Yurdu*, 1 (2), 17-24.
- Steven, B. ve Kellner, D. (1998). *Post-Modern Teori, Eleştirel Soruşturmalr*. Küçük, M. (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Şallı, A. (2017). Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi. *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, II (IV), 55-82.

- Şişman, N. (2011). *Yeni İnsan*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tekin, M. (2015). Din ve Postmodernizm. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 12 (2), 7-24.
- Topaloğlu, A. (2001). *Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları: Teizm ya da Ateizm*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Touraine, A. (2002). From Understanding Society to Discovering the Subject. *Anthropological Theory*, 2 (4), 387-398.
- Tschannen, O. (1992) *Les Theories de la Secularisation*. Geneva: Droz.
- Turner, S. B. (2012). “Max Weber’e Göre İslam ve Konfüçyanizm: Kantçı Sekülerleşme Kuramı”. Çapçioğlu, İ. (Çev.). *Din Sosyolojisi, Kuram ve Yöntem*, (Der. Peter B. Clarke). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Wilson, B. (1987). *Secularization. The Encyclopedia of Religion*. M. Eliade (Ed.), London: Collier Macmillan Publisher.
- _____. (2015). *Sekülerleşme*. (Der. M. A. Kirman-İ ve Çapçioğlu), *Sekülerleşme, Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar içinde* (s. 235-252.) Bayer, A. (Çev.). Ankara: Otto Yayınları.
- Yapıcı, A. (2016). Müslüman Türk Kültüründe İnanç Gelişimi (Bir Model Denemesi). *İlahiyat Fakültesi Dergisi, Din Psikolojisi Özel Sayısı*, İzmir.
- Yapıcı, A. (2017). *Postmodern Dönemde Din Kimlik ve Anlam Problemi*. A. Tüzer (Ed.), Ankara: Elis Yayınları.
- Yücer, H. M. (2017). Ortak Sosyal bilimsel Çalışmaların Önemi: Sosyoloji ve Tasavvuf Disiplinleri Arasındaki İmkanlar Üzerine. *Akademik Platform*, 1, 1-11.
- Zuckerman, P. (2005). Sekülerleşme: Avrupa-Evet, Amerik-Hayır: Sekülerleşme Neden Amerika Birleşik Devletlerinde Ortaya Çıkmadı da Batı Avrupa’da Ortaya Çıktı? Teoriler ve Araştırmalar Üzerine Bir İnceleme. Gürsoy, Ş. (Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVI (I), 223-229.